

циалистическия реализъм е в неговите дълбоки жизнени корени, в това, че той осветлява на народите пътя на тяхната борба и творчество.

И въпреки че в посочените изказвания се разглеждат различни страни на социалистическия реализъм, близостта на съжденията на тримата изтъкнати писатели е несъмнена. Общото и особеното, което се съдържа в тях, убедително разкрива същността на социалистическия реализъм, която изглежда много неясна или недостатъчно определена на неговите критици.

Обикновено съпоставят социалистическия реализъм с критическия реализъм на XIX век. И тук се установява преди всичко, че новата литература действено възприема реалистичните традиции на XIX век, както и постиженията на други литературни направления на миналото. Обаче възприемането на тия традиции и постижения далеч не е равнозначно в различните социалистически литератури. И още по-многообразно и индивидуално е усвояването на традициите и тяхната роля в творчеството на отделни талантиливи писатели.

Различията между социалистическия и критическия реализъм се изразяват, естествено, не в това, че на единия е присъщо преди всичко утвърждаването, а на другия — предимно отрицанието; различията се разкриват и в общия възглед за действителността, и в изображението на нейното развитие, в разбирането на човека и във възсъздаването на неговия социален и психологически облик. По времето, когато критическия реализъм, отразявайки острите противоречия на собственическото общество, не познава пътища за изменението му и се ограничава най-често с апелиране към идеята, към човешкия разум, съвест, социалистическия реализъм не само показва необходимостта от обновяване на света, но и вижда възможности и начини за неговото осъществяване в живота. „Високата гледна точка“ позволява на социалистическия реализъм да охарактеризира новите страни, граници и в оная обществена действителност, която дълго време беше обект на творчество от страна на писателите критически реалисти. Толкова по-значителни са неговите открития, дошли в резултат от изследване процесите на революционната борба, на социалистическите преобразования.

Съвременният критически реализъм в много отношения се различава от реализма на XIX век. В някои свои прояви той се доближава до социалистическия реализъм и същевременно между тях съществуват и ясни разграничителни линии. Критическия реализъм на XX век се намира в орбитата на онези идейни, художествени интереси, които биха могли да бъдат обединени от общото понятие — „разбиране на увеличаващите се несъвършенства на света“. В произведенията на критическите реалисти на XX век има силни и значителни отзиви на масовото народно движение от най-ново време. И все пак перспективата за преустройство на обществото и обновяване на човека въз основа коренното изменение на социалните отношения изглежда на мнозина представители на това литературно направление малко реална или дори съвсем нереална. Те възприемат социалистическата революция предимно като обществен експеримент.

При цялата дълбочина и яркост на обобщенията, които съдържат в себе си най-хубавите произведения на талантиливите писатели, споделящи стано-вищата на съвременния критически реализъм — и в проблематиката на творчеството им, и в техните художествени решения релефно се отразява обособеността им от ония позитивни идеи, които издига съвременната епоха. Нравствено-обществената позиция на съвременните критически реалисти се заключава не само в неприемането на злото и несъвършенствата на света, но и в защита на човека, на справедливостта. Обаче в своите надежди за бъдещето те нерядко се ограничават с простата вяра в силата на доброто, хуманността,

опират се ако не на Тразума, то на стихийните подбуди и чувства, които ще помогнат да се преодолеят пороците на съвременното собственическо общество.

Социалистическият реализъм се изявява като непримирим противник на обезчовечаването на човека, което е главна тема на съвременната буржоазна литература в различните ѝ разклонения, като се почне с „масовата продукция“ и се стигне до най-рафинираните модернистични съчинения. Буржоазната литература се стреми да докаже неизменността на човешката природа, невъзможността на каквито и да било съществени промени в човешките отношения. И тая устойчивост буржоазните писатели изобразяват като надмощие в човешката природа на тъмни инстинкти, долни чувства, безпределен егоизъм и жестокост, като постоянен стремеж да се извършват насилия, да се потискат и унищожават себеподобните. Съвременната буржоазна литература създава култ към жестокостта, проповядва развращение и цинизъм. Тя не само оправдава, но и непрестанно възхвалява хората, които погазват устоите на морала, грубо унижават човешкото достойнство, извършват насилия над беззащитните.

Неизменността на човешката природа, за която говорят освен литературите и публицистите, още и буржоазните философи, е един от най-важните аргументи в полза на непоклатимостта на капиталистическото общество. Човек по своята природа си остава и ще си остане такъв, какъвто си е бил и преди, независимо от всички успехи на цивилизацията; измененията в социалния живот на хората не могат да разклатят коренните устои на обществото и преди всичко принципите на частната собственост като основа на основите — ето девизите, които неотклонно следват съвременните буржоазни писатели.

Цялото идейно, образно съдържание на социалистическо-реалистическата литература е протипоставено и на тия изходни „творчески“ позиции, и на онова осветляване на живота, което дават в произведенията си апологетите на буржоазното общество. В своята борба със съвременната реакция социалистическият реализъм влиза в съюз с прогресивните литературни течения в наши дни, и използва най-хубавите традиции на миналото.

Социалистическият реализъм най-често се разглежда само като творчески метод на новата литература, по-рядко се характеризира като литературно направление. В действителност той е и едното, и другото. Трябва да се признае за напълно невярно принижаването ролята на социалистическия реализъм като творчески метод. Изказванията на някои критици за необходимостта да се откажем от самото понятие „творчески метод“ свидетелствуват повече за теоретическа бъркотия, отколкото за предвиждане на естетическата мисъл напред. Същевременно в никакъв случай не бива да се забравя, че социалистическият реализъм е литературно направление, което разкрива свое разбиране за света и е създавало вече свои огромни идейни и естетически ценности. И ако направлението не съществува без метода, то и творческият метод не съществува във от художествената практика.

Може да се каже, че социалистическият реализъм е не само способ за познание, за естетическо усвояване на света, но това са откритията, които са направили художниците, той е и пътя, по който те вървят и онова значително, което са извършили. Всеки нов етап в развитието на социалистическия реализъм идва въз основа на постигнатото в предшестващите периоди, на постигнатото в общото движение на социалистическите литератури. Наред с традициите на класическото литературно наследство, които живеят в нашето изкуство, се появи голям творчески опит на самия социалистически реализъм, на който се опират, от който така или иначе изхождат в своите художествени търсения и в своите открития писателите на новото поколение.

Взет като цяло социалистическият реализъм — това е Горки и Маяковски, А. Толстой и Шолохов, Федин и Рилски, Леонов и Арагон, Ивашкевич

и Якуб Колас, Незвал и Чаренц и много други крупни художници на словото. Буржоазните пропагандисти винаги са се стремяли и сега се стремят да отделят от социалистическия реализъм най-ярките и талантлив негов представители, оставяйки в неговата сфера само малозначителни литературни явления. Но това са несъстоятелни опити, защото са много очевидни дълбоките връзки на всички тези художници и със социализма, и с реализма.

В последно време в различни страни се появила немалко поддръжници на съчетаването на социализма с модернизма. Тези поклонници на модернистичните течения в изкуството са уверени, че само модернизмът — и никакво друго течение — е способен да изрази светоусещането на съвременния човек. Обаче веднага възниква въпросът: може ли модернизмът да разкрие светоусещането на хора от социалистически тип, реалните връзки на това светоусещане с живота, може ли модернизмът творчески да обобщи и охарактеризира изграждането и израстването на новия човек, могат ли, в състояние ли са модернистите действено да изследват процесите на изграждане на социалистическото общество, тяхното разнообразно отражение в съдбата и вътрешния мир на хората? Най-пламенните защитници на модернизма не се решават да дадат на тоя въпрос обнадеждаващ отговор. Но в такъв случай за какво органическо съчетаване на социализма с модернизма може да става дума? Що за единство е това, след като не засяга най-важните явления на съвременното развитие на социализма, неговото претворяване в живота?

Разбира се, ние не забравяме и вътрешната нееднородност на модернизма, не забравяме, че наред с дейците, които отричат не само реализма и социализма, но и основите на социалния прогрес изобщо към модернистичните течения се присъединяват художници, които споделят прогресивни обществени възгледи, в това число и такива, възприели идеите на социализма. Но все пак това не отменя въпроса за отношението на модернизма, или по-точно, на определена част от модернистите, към съвременната социалистическа действителност — в творчески план. Очевидно е сериозното разногласие между характера, творческите принципи на „левите“ модернисти и решаването на ония социално-етически проблеми, които се издигат от народоосвободителното движение, от съвременната социалистическа действителност. И трябва да приемем, че самото противопоставяне на модернизма на социалистическия реализъм, наблюдавано и сред художествената интелигенция на някои социалистически страни, е тъкмо следствие от обособеността на убедените привърженици на модернизма от живите процеси на социалистическото строителство.

Това обособяване обаче означава изчезване — волно или неволно — на онова, което представлява същност на социалистическото изкуство. От тази гледна точка напълно неоправдана ни се струва идеята за митотворчеството като важна цел и перспектива на съвременното изкуство, идея, издигната от Р. Гароди в основата на неговата концепция „реализъм без брегове“. Може да се спори по различните явления на съвременното изкуство, по различен начин да се оценяват тенденциите на неговото развитие, но несъмнена за всички поддръжници на социалистическата култура е нейната връзка — а с това и на изкуството и литературата — с масовото социалистическо движение, с изграждането на новия обществен строй. Но книгата „Реализъм без брегове“ не дава отговор на въпроса как митотворчеството, ако то стигне до такова развитие, за което говори теорията, ще има допир до всичко онова, което вълнува днес, с което живеят сега милиони хора.

В новата си книга „Марксизмът на XX век“ Р. Гароди се стреми да осветли и тоя проблем. „Съществуват митове — пише той — които не ни принасят никаква полза, а само вредят. Те доникъде не водят. Но има други митове, които ни показват творческото начало в самите нас, които откриват

пред нас все нови и нови хоризонти и ни помагат да преодолеем нашата ограниченост, митове скрити или „открити“, които в действителност са истинските митове“.¹ Смисълът и значението на тия истински митове Р. Гароди вижда преди всичко в това, че те изразяват творческите възможности на хората, карат човека да прояви своите способности, историческа инициатива. Нещо повече — според Р. Гароди истинските митове са наситени с енергия за действие. „Марксистът — заявява той — не може да разбира мита само като отношение към действителността, за него той е и призив към действие (разр. авт. М. Х.).“²

Но какви са източниците на това действие, какъв е неговият характер, има ли то някакво съотношение с конкретното битие и предава ли всичко това истинският мит? Но същността на мита се състои тъкмо в това, че той принципно се отличава от образното разкриване на действителността, решително му е противопоставен. „Митът — пише Гароди — не е отражение на битието, а насочване към действие.“³ Но ако битието се остави настрана, то и човешката дейност, която е насочена към него, не може да се представи в мита другояче, освен като „чисто“ творчество или по-скоро като хипотетична възможност за него. Лишените от реално съдържание „призови“ към действие, „насочвания“ стават напълно абстрактни категории, на които може да се придаде всякакъв смисъл.

Р. Гароди идтъква, че митът включва човека в онова измерение, което се нарича „действителност на бъдещето“. Но извън опората върху реалните начала и тенденции на социалния живот тази насоченост в бъдещето неизбежно ще придобие чисто субективистичен характер. Истинският мит предоставя пълен простор не толкова на творческата фантазия, колкото на безпъловното фантазиране, простор на всякакви произволни концепции, които не съдържат в себе си нищо друго, освен капризните настроения и желания на писателя. Р. Гароди се мъчи да сроди митотворческото изкуство с научния комунизъм. Обаче трудно е да се допусне, че научният комунизъм — с неговия дълбок анализ на действителността, с неговите принципи за единство на теорията с практиката, с онова себеотрицание и героика, които той поражда — може да влезе в тесен контакт с митотворчеството. Това би означавало не съдружество с живата мечта, а съюз с утопията. При това не може да не се отбележи, че самото социалистическо митотворчество в основните си белези съществува сега преди всичко в построенията на своите теоретици.

Социалистическото изкуство се характеризира не с откъсване от живота и не с просто позоваване на живота, а с активно участие в целеустременото и съзнателно преобразяване на действителността. Именно затова социалистическият реализъм дори и тогава, когато предпочитат да не го назовават, играе определяща роля в социалистическите литератури.

Очевидно е, че социалистическият реализъм като широко и многообразно явление, като процес не може да се смесва с догматически и схоластически представи за него. Към догматическите представи и възгледи следва да се отнесе и становището за нормативността на творческите принципи на социалистическия реализъм, становище, което при всичката си необоснованост оказваше влияние върху литературното развитие. Това положение е невярно,

¹ Roger Garaudy, *Marxisme du XX-eme Siècle*, La Palantine, Paris-Geneve, p. 181.

² Пак там, стр. 187.

³ Пак там, стр. 189.

защото противоречи на новаторския характер на литературата и изкуството на социалистическия реализъм. Да се установи предварително списъкът на задължителните изисквания към художествената творба означава решително да се ограничи възможността за неизвестни преди творчески решения, да се поставят пречки по пътя, който води към художествени открития. Творческите принципи, методът на социалистическия реализъм представляват не сборник от регламентации, а способ за действено, дълбоко вникване в динамиката на историческата действителност.

Обществено-естетическото значение на художествените произведения на социалистическия реализъм се обуславя не от степента на тяхното съответствие с едни или други „нормативи“, а преди всичко с онай жизнена и художествена правда, която носят в себе си, с това доколко дълбоки и оригинални са техните художествени обобщения. Това значение се определя също и от въздействието, което произведенията на литературата и изкуството оказват върху духовния живот на хората, върху общественото съзнание, с това доколко те обогатяват художествената култура на социалистическото общество, на съвременната епоха.

Днес значително намаляха поддръжниците на нормативността на социалистическия реализъм. Но ако идеите за нормативността в тяхната, така да се каже, чиста, непосредствена форма не се ползват сега с широка поддръжка, то в своя по-сложен и завоалиран вид те продължават да оказват немалко влияние върху теоретическото осветляване на някои важни проблеми и преди всичко на въпроса за индивидуалната изява на творческия метод. Наистина и твърденията, че съществува с а м о единен, общ творчески метод, и отрицателните изказвания, че е възможен индивидуален метод, изхождат не от анализа на творческата практика, а от нормативната в своята основа представа за художествения метод като сбор от задължителни изисквания, зад пределите на които веднага започва нещо, което далеч не прилича на социалистически реализъм.

Общността на художествения метод идва не вследствие прилежното усвояване на верни теоретически положения и формули, а главно благодарение общността в идейните и творчески стремежи на писателите, благодарение въздействието на самия живот и неговата логика. Това обаче не намалява голямото значение на теоретическите положения. Наред с тая несъмнена е и друга страна на въпроса — крупният художник не просто използва готовите принципи на социалистическия реализъм, но и внася в тях нещо свое, развива ги. Ако това не съществуваше, методът на социалистическия реализъм би останал неизменен, а той, както това е добре известно, се развива и тоя процес се извършва не сам по себе си, спонтанно, а като резултат от творческите завоевания на изтъкнати писатели.

С голямо признание се ползва сега положението, че методът — това е общото, а индивидуалното — това е стила. Излиза, че творческата личност на писателя се проявява предимно в областта на стила. Това, разбира се, е невярно. Тя се проявява преди всичко в самобитността на неговото художествено мислене, неговото поетическо виждане и отразяване на живота, а поради това е естествено, че тя намира израз и в индивидуалните особености на творческия метод на писателя. Тези особености не отделят талантливия художник от движението на литературата като цяло. Неговият творчески метод представлява единство между общо и индивидуално. Но тъкмо поради това, че той не е механическо съединение, а неделима сплав, ние сме в правото си да говорим за индивидуален метод на писателя, без да го противопоставяме на общите принципи на социалистическия реализъм и без да намаляваме неговото значение.

В индивидуалното, което излиза извън рамките на стила, някои критични са склонни да виждат сериозна опасност: „Теорията на „индивидуалните методи“ — пише напр. А. Еляшевич — всъщност ликвидира предствата за единния метод на социалистическия реализъм. Защото, ако е индивидуален метод, а не стил на писателя, то в какво се проявява общността на индивидуалните стилове на различните художници? Ние говорим за единство и многообразие на съветската литература. Но в дадения случай остава само многообразието. Единството решително изчезва.“¹ За Еляшевич единен метод е само оня, в който няма нито уния нещо лично, индивидуално. Но критикът навярно не се е замислил над това — как писателят може да използва единния метод, ако не прояви лична творческа страст и инициатива, ако не го свърже огранически със своите художествени търсения и не го превърне в свое индивидуално достойнство. Без всичко това просто е немислимо истинско художествено творчество.

На Еляшевич му се струва, че признанието на индивидуалните методи разрушава единството на социалистическия реализъм, единството на нашата литература. Обаче защо личното начало, проявявано от художниците със социалистическо светоусещане, може да доведе до такива тежки последствия? Нали единството се изразява не само в метода, но и в социалистическото светоусещане. А освен това, самият индивидуален метод, както вече се каза, не само не е в противоречие с общите принципи на социалистическия реализъм, но ги и включва като своя основа. Творческата личност на художника от социалистически тип, неговият индивидуален метод са далече от тия естетически монади, от които се плаши Еляшевич.

Характерно е, че и индивидуалните стилове изглеждат на Еляшевич явления, всъщност разногласни помежду си. Те имат връзка, според критика, само посредством метода. Това обаче е невярно. И в най-индивидуалните стилове се разкриват общи черти. Иначе не може и да бъде. Ненаправно говорят за стилови тенденции, стилови потоци в съветската и другите социалистически литератури. Освен това нашата критика е изказала немалко интересни мисли по повод националните стилове в изкуството на социалистическия реализъм и т. н. Твърденията на Еляшевич за теорията на индивидуалните методи, неговото разбиране за взаимовръзките на общото и индивидуалното не ни доближават до истината, а ни отдалечават от нея.

Отричането на това, което Еляшевич нарича теория на индивидуални методи, не може да повлияе на реалното им съществуване в литературата на социалистическия реализъм. Ако от теорията се обърнем към живия опит на различните социалистически литератури, то едва ли някой би могъл да докаже, че творческите различия напр. между Маяковски и Я. Купала, Незвал и Твардовски, Межелайтис и Прокофиев, Леонов и Мария Пуйманова, Арагон и Алексей Толстой, Брехт и Пагодин се отнасят само до стила на техните произведения, че не засягат художественото мислене на тия писатели, не се разпростират върху особеностите на техния творчески метод. Невъзможно е да се докаже това, защото твърдения от подобен род влизат в конфликт с действителното положение. Подобни паралели могат лесно да се умножат. Не е случайно, че в много творчески дискусии, станали през последните години, в писателските отговори на различни анкети ясно се чувствуват опасения, че нашите теоретически построения далеч не винаги се съобразяват с индивидуалното своеобразие на писателите.

Това своеобразие, индивидуалният метод на писателя представлява ценност, разбира се, не по силата на своята иманентна същност, а като съдържа-

¹ А. Еляшевич, В спорах о методе, Звезда, 1966, № 6, стр. 213.

телно начало, като израз на онова богатство на изкуството на социалистическия реализъм, което дълбоко отразява многообразната действителност, влиза като органическа част в духовния живот на нашето общество. Но тъкмо поради това е нужно широко осмисляне особеностите на индивидуалното, неговите връзки с общото.

Различно отношение към идеята за нормативността на социалистическо-реалистическия метод проличава и в станалите напоследък спорове за средствата на художествената изразителност, за използването на завоеванията на други литературни направления в тази област. Споровете се водят предимно между защитниците на изобразяването на живота във формите на самия живот и привържениците на приёмите на художествената условност, която, както обикновено се подчертава, е оправдана от творческия замисъл, от идеята на произведението. Като че ли не съществува специален предмет за широки дискусии, защото няма основание да се противопоставят едни средства на реалистическо изображение на действителността на други. В световната литература са известни немалко прекрасни реалистични произведения, в които изразително се използват хиперболата, гротеската, алегорията и други, близки до тях средства на поетически израз. Достатъчно е да припомним само Рабле, Свифт, Балзак, Гогол, Шchedрин, Франс, Чапек, Маяковски.

Но творческият опит на тях и много други писатели се счита от защитниците на изобразяване живота във формите на самия живот като малко „подходящ“ за социалистическия реализъм; използването на художествената условност според тях не съответствува на неговата природа или най-малко на основните му тенденции. „Между стиловете течения на социалистическия реализъм — пише С. М. Петров — особено богат опит има „натуралното“ или истински реалистическото течение. Ние сме за многообразие на стиловете течения и художествените форми. Но иска ми се да подчертая, че именно това течение е адекватно на самия метод на реализма. . . .“ С „натуралността“ „... са свързани великите художествени постижения на класическия реализъм. С нея е направен и най-големият принос в изкуството на социалистическия реализъм не само у нас, но и в чужбина, особено в развитието на романа.“¹ Но ако с а м о „натуралното“ течение е адекватно на метода на реализма, то точно оттова следва, че другите течения не съответствуват на неговата природа. Вероятно в най-добрия случай те могат да се разглеждат като търпими, но не повече. Нормативният характер на становищата, които развива Петров, е очевиден.

Най-важното обаче се заключава в това, че тая нормативност води до обеднено разбиране на социалистическо-реалистическата литература. Ако приемем „натуралността“, както си я представя С. М. Петров, като основен критерий на социалистическия реализъм, то преди всичко от него ще се окажат далече най-хубавите творби на Маяковски, на Брехт, Неруда, Назъм Хикмет, Вишневски, такива произведения като „Железният поток“ на Серафимович, „Път към океана“ на Леонов и други значителни явления на социалистическо-реалистическото изкуство. Но освен това позицията на простата „натуралност“ съществено ограничава търсенията на нови средства за художествен израз и за в бъдеще.

Сама по себе си, „натуралността“, също както и другите форми на отразяване на действителността, не е, разбира се, решаващ момент в оценяването на реалистичния характер на творбата. „Натуралността“ нерядко се проявява като груб натурализъм, който е чужд на всякакъв истински реализъм, и на социалистическия в това число. И само проникването в същността на жиз-

¹ Октябър, 1967, № 8, стр. 195.

нените явления, разкриването на тяхното истинско съдържание, типичните черти на живота определят реалистическите свойства на художественото произведение. И средствата за поетически израз на реализма трябва да се разглеждат и оценяват именно от тая гледна точка.

С. М. Петров изказва ярната мисъл: „... не трябва да се смесва методът и стилът“.¹ Но това положение, което Петров признава за правилно по отношение на класическото наследство, той забравя, когато характеризира важните черти на социалистическо-реалистическата литература, когато отделя в нея „истинско реалистическото течение“. При изясняване връзките между метода и стила не може да не се вземе под внимание такова напр. характерно изказване на Назъм Хикмет: „... по въпросите на художествената форма признавам сега най-различни начини на израз, старая се да ги разбера и усвоя. Обаче при едно условие — те да бъдат приложени умело, да са наистина изразителни, а не аморфни и да способствуват по най-подходящ начин за предаване на съдържанието.“²

Споровете за различни прийоми на поетическа изразителност включват в себе си и полемиката за възможностите за използване на художествените средства и прийоми, изработени от писатели, принадлежащи на други литературни течения, в това число и модернистичните. Подчертавайки значението на литературата от нов тип, на социалистическия реализъм, би било, разбира се, съвсем неправилно да се смята, че талантливите художници от различни съвременни направления нямат творчески открития, не създават произведения, интересни и по своята образна система, и по своите нови изобразителни и изразни средства. Някои от тях в другата си функция несъмнено могат да бъдат плодотворно използвани от социалистическата литература — в кръга на прийоми и средствата на художествената изразителност, открити и непрекъснато откривани от нейните творци.

Ако големите съвременни писатели — и критически реалисти, и „леви“ модернисти — така или иначе постоянно се обръщат към творческия опит на социалистическото изкуство, съобразяват се с него, то не е чудно, че майсторите на социалистическото изкуство възприемат опита на художници от други направления. Важно е само това възприемане да съдействува за растежа на социалистическата литература. „Новите естетически търсения — на пръв поглед далечни на реализма — писа неотдавна Андре Стил — в действителност го обогатяват и се оказват напълно плодотворни за него, защото външно противоположните тенденции понякога далеч не се изключват“.¹

Обаче не може да не се отбележи, че дискусиата за средствата на поетически израз има засега едностранчив характер. Въпросите, които в тая връзка възникват сега в съветската литература и в другите социалистически литератури, не се ограничават с антиномията „във формите на самия живот“ и „художествена условност“. Промените, които се извършват в обществения живот, новите духовни интереси на широката читателска аудитория, развитието на метода на социалистическия реализъм обуславят различни творчески търсения, засягащи и ония проблеми, които осветляват литературата, и въпросът за героите на съвременната епоха, и други. Тези търсения се разпространяват интензивно и в областта на стила, жанровете и т. н. Във всички търсения се формират нови принципи и тенденции на социалистическото изкуство. Това формиране протича нерядко много противоречиво, с големи зигзаги. И тоя процес трябва да се изследва в неговата комплексност, в различните

¹ Октябър, 1967, № 8, стр. 193.

² Проблемы востоковедения, 1959, № 2, стр. 80.

³ Известия от 22 март 1967 г.

му прояви. Тогава по-ясно ще се види и общият характер на литературния процес, и неговите отделни страни.

7

Оживен характер придоби обмянът на мнения по въпроса за съотношението на социалистическия реализъм и социалистическата литература. Обсъждането на тая проблема в съветската критика се предизвиква не от съмнения относно водещите начала на литературния процес, а от стремежа по-дълбоко да се разберат и оценят различните литературни явления, които се развиваха под въздействието на социалистическите идеи.

Едни от участниците в тая дискусия защитават становището, че социалистическият реализъм и социалистическата литература са тъждествени понятия. Нужно е да се преодолее — считат те — стесненото разбиране на социалистическия реализъм, а при по-широкото му тълкуване той включва в себе си цялото разнообразие на писателските индивидуалности и течения в съветската многонационална литература.

Другите участници в дискусията смятат, че социалистическата литература е по-широко понятие от социалистическия реализъм.¹ Творчеството на някои големи съветски писатели, което е социалистическо по съдържание, не включва в себе си ония особености, които характеризират социалистическия реализъм. При това се посочват имената на Есенин, Ахматова, Пастернак, Цветаева, Сергеев-Ценски, Пришвин, Вересаев, Хлебников, П. Романова и много други писатели. С обстоятелството — подчертават поддръжниците на второто мнение — че в социалистическата литература съществуваша и съществуват различни течения, съвсем не се намалява водещата, авангардната роля на социалистическия реализъм в разкриването процесите на изграждане новото общество, в борбата за социализъм.

По-вярна ни се струва постановката на проблема от защитниците на второто становище, макар в съдържанието на самата тема много нещо да остава още неизяснено. И тук е нужно да се отбележи преди всичко следното. Да се стремим към обемност на понятието „социалистическа литература“ не е задължително за сметка на стесняване границите на социалистическия реализъм, защото лъжливите представи за него възникват не само тогава, когато неговите свойства неправомерно се пренасят върху произведения на писатели от други течения в социалистическата литература, но и в случаите, когато поради стеснените критерии крупните писатели се смятат непричастни нему. Това не означава, че може и е нужно да се разширява понятието социалистически реализъм до такава степен, че да загуби конкретните си очертания, истинския си смисъл. Напоследък се чувства силен стремеж в тая насока, както и тенденции да се характеризират други явления на социалистическата литература като ембрионални форми на реализма, подстъпи към него, временно оттегляне встрани и т. н.

В такъв дух се оценява например пролетарската литература от епохата на гражданска война, за романтичния характер на която вече стана дума. Но нито позоваването на ембрионалните форми на социалистическия реализъм, нито мненията за недостатъчна зрялост на поетическото мислене, нито твърденията за влиянието на чужда поетика и стилистика дават възможност да се разбере тая литература, нейното своеобразие, закономерността

¹ Вж. статията: А. И. Овчаренко, Социалистическият реализъм и съвременният литературен процес (Вопросы литературы, 1966, № 12); А. И. Метченко, За социалистическия реализъм и социалистическото изкуство (Октябрь, 1967, № 6).

на нейното възникване. Същото може да се каже и за други явления на новата литература, намиращи се извън пределите на социалистическия реализъм.

Най-разпространеното обяснение на тези явления се свежда до това, че наред със социалистическия реализъм в новата литература се развива романтическият направление. Понякога към това присъединяват още и критическия реализъм, който обикновено отнасят към началните етапи на изграждане на социалистическата литература и разглеждат като преходна степен към по-дълбоко осмисляне процесите на обществения живот.

Мненията за революционно-романтическите начала в новата литература са убедителни, потвърдени са от фактите. Но тия мнения са съвършено недостатъчни, за да може да се разберат особеностите в творчеството на много художници, по-специално на ония съветски писатели, които се споменават, когато е нужно да се подкрепи тезата за различни течения в социалистическите литератури. Малко помагат за това и мненията за критическия реализъм. Едва ли нещо съществено ще се изясни, ако например отнесем Ахматова, Пастернак, Цветаева, Пришвин към числото на романтиците. Още по-далечни и странични са за тях критериите и принципите на критическия реализъм. Но тези критерии са недостатъчни и за разбиране творчеството на Сергеев-Ценски, на Вересаев.

Нашите постоянни терминологически обозначения далеч не винаги се оказват ефективни. Но същността на въпроса се състои не толкова в необходимостта да се търсят съответни обозначения и термини, колкото в това — да се разкрият специфичните черти на нови по своя характер явления и течения вътре в социалистическата литература. Такъв нов характер придадоха на творчеството възприетите идеи на социализма от страна на писатели, започнали литературната си дейност в дооктомврийския период. Съществено значение тук имаха и връзките с друга, различна отпреди, читателска аудитория, създадена в годините след Октомври.

В широк общественоестетически план е важно да се разберат както идейно-художествените особености на различните течения в социалистическата литература, така и тяхната функция. И макар че тя не е еднозначна, няма основания да се говори за нейната разнородност, ако се имат предвид теченията, които включва в себе си социалистическата литература. Вътрешният мир на хората на новото общество се отличава с необикновено разнообразие; техните духовни интереси са широки и многолики. Ето защо понятен е не само генезисът на отделните явления на новата литература, но и онзи интензивен отклик, който предизвиква например лириката на такива, поети като Есенин, Ахматова, Пастернак. Тяхната читателска аудитория, съдейки по всичко, не е еднаква по своя обхват, по своя състав. Но дълбоко духовното и естетическо въздействие на най-хубавите творби на тия поети е несъмнено. Есенин справедливо е признак за класик на съветската литература. Оценявайки творчеството на Пастернак, А. И. Метченко пише: „Б. Пастернак е един от талантливите представители на социалистическата литература (разр. авт. М. Х.). Това трябва да се каже с пълен глас. Да се отлъчва той от времето и обществото, в което е живял, означава да се върви против фактите и да се поддържа илюзията за независимостта на изкуството от живота.“¹ С тези мисли критиката не може да не се съгласи.

Би бил, струва ми се, малко оправдан стремежът да охарактеризираме, да кажем Пришвин, като формирал се художник на социалистическия реализъм; неговото творчество се развиваше предимно, макар и не винаги, на-

¹ Октябър, 1967, № 6, стр. 199.

страна от проблемите и творческите решения, присъщи на социалистическия реализъм като водещо направление на съветската литература. Но Прившин без съмнение е писател със социалистическо светоусещане и неговите произведения увеличат широки кръгове читатели със своята философия, с тънките си наблюдения, с вътрешната си чистота и цялостност. Природата крие в себе си огромна притегателна сила и човек в продължение на векове е изпитвал и изпитва нейното естетическо въздействие. Но интересът към творчеството на Пришвин се обяснява не само с това, което пише за природата, а и с това как пише за нея. На Пришвин са еднакво чужди и чисто естетското възприемане на природата, и елементарно-потребителското отношение към нея. Писателят остро чувствава и забележително предава красотата, очарованието на природата и наред с това в неговите произведения винаги се чувства грижливият стопанин, комуто са скъпи всички нейни богатства, защото те са нужни на човека, и то нужни не само в тясно утилитарен план. И човекът в разбирането на Пришвин — не е просто отделен индивид, а нещо значително повече; той е и личност, и човешки колектив.

Друг характер имат например връзките на Гриновото творчество с читателската аудитория, с нейните интереси. В. Школски явно го нарече писател на младежта, прозаик на подвига. Романтик по типа на своето дарование, Грин създаде произведения, грабващи читателя и с описанието на необикновени произшествия, и с благородството и вътрешната сила на своите герои, и с ония прекрасни човешки подвизи, които те извършват. Горещо обичаният от младежта Грин привлича не само нейното внимание и симпатии, но и всички ония, които не са равнодушни към поезията на възвишеното дръзновение.

Видно място както в съветската, така и в някои други социалистически литератури заемат произведенията от истински приключенския, научно-фантастичен жанр. Те също нерядко предизвикват голям интерес сред различни слоеве читатели. Произведения от такъв род удовлетворяват определени духовни и естетически потребности, за които изобщо не бива да се говори дори и в малко скептичен тон. Но, разбира се, да се оценява от позициите на социалистическия реализъм научно-фантастичната и приключенска литература би било и невъзможно, и ненужно.

Всичко това са само отделни примери, показващи необходимостта да се разглеждат различните течения в социалистическата литература от гледна точка на тяхната обществено-естетическа функция. Не е нужно специално да се подчертава, че тая функция е променливо явление. Но даденото обстоятелство не може да бъде аргумент против нейното изучаване, макар дори за това, че такъв род изследване хвърля светлина върху развойните процеси на социалистическата литература, върху връзките ѝ с духовната култура на нашето общество.

Социалистическата литература е литература на много народи, на много нации. Революционното работническо движение, комунистическите партии на социалистическите страни не само провъзгласиха равенство на всички народи и нации, но създадоха в процеса на социалистическото строителство и необходимите условия за разгръщане на тяхната национална култура. В своето развитие всяка национална социалистическа литература широко използва погресивните културни традиции на своя народ, както и традициите на други нации. Ленинската теория за национална социалистическа култура решително опровергава многобройните буржоазни теории за неизбежно нивелиране на националните култури в съвременната епоха. Буржоазните теоретици се мъчат да подкрепят идеите за безнационално развитие на литературата и изкуството, като се позовават на новите средства за комуникация, на особения характер на изкуството на XX век.

Практиката напълно потвърди правотата на ленинските идеи. Разцвътът на националните култури в Съветския съюз и другите социалистически страни оборва доводите за унификация на културата, литературата и изкуството. И въпреки това, опирайки се на опита на унифицираното изкуство на крайните модернистични течения, буржоазните теоретици продължават да говорят за заличаване националните граници в литературата и изкуството.

На теориите за унификация социалистическите литератури противопоставят творческото многообразие, принципите на идейното единство. Социализмът дава ново направление на развитието на всяка национална литература; на свой ред израстването на отделни национални литератури обогатява социалистическата култура като цяло. Понякога се лансирват идеи, че сега се формира и съзрява интернационална социалистическа литература, която се намира извън границите на отделните национални култури. Но тези идеи са лишени от реално основание и са способни само да объркват същността на нещата.

Да се отделя интернационалното от националното — това значи да се създават съвършено неверни представи, че новата национална култура няма социалистическо съдържание, не е способна да го изразява и развива. Сближаването на социалистическите нации води и до сближение на културите, литературите; засилва се тяхното творческо взаимодействие, тяхното взаимно обогатяване. Но това съвсем не означава заличаване на националното своеобразие.

Ако идеите за разволя на социалистическата литература извън националните ѝ форми и особености са неправилни, то невярно е и всякакво приназяване на социалистическото съдържание на новата национална литература. Грижите за националната специфика само тогава се осъществяват в социалистически дух, когато не водят до обособяване на социалистическите литератури, когато съдействуват за сближението на народите. Чувството за национално достойнство тъкмо по това се отличава от национализма, че излиза от идеята за равенство на народите, тяхното братско сътрудничество, докато в основата на национализма лежи чувството на неприязън към другите народи, идеята за превъзходство над другите нации. Самото национално своеобразие на литературните произведения придобива съвършено друг характер в случаите, когато се приглушава или изчезва тяхната социалистическа насоченост, при обстоятелства, когато отслабва или изчезва тяхната интернационална устременост. Огромните творчески завоевания на социалистическата литература са вдъхновени от идеите за равенство и дружба между народите, от идеите на интернационализма. С възпъщаването на тези идеи органически се съединява нейното активно влияние върху общественото съзнание, върху живота на хората.

Великата октомврийска социалистическа революция създаде широки възможности за развитие на литература от нов тип. Благодарение на Октомври нейните художници постигнаха онова тясно сближаване на словесното изкуство с народния живот, за което мечтаеха и към което се стремяха много изтъкнати писатели на миналото. Това сближаване позволи на майсторите на социалистическата литература новаторски да решат важни идейно-естетически проблеми. Разбирането на това как социализмът изменя обществения, духовния живот на хората, е източник на блестящи художествени открития на новата литература, открития, които представляват крупен принос в световната литература. В съвременния литературен процес социалистическата литература заема много видно място. Тя оказва огромно влияние върху цялото съвременно литературно развитие; тя стана сила, с която не могат да не се съобразяват и най-непримиримите ѝ отрицатели.

Социалистическата литература носи на народите в света велика историческа правда, правда за победите на социализма и за онези трудности, с които се сблъсква преустройството на живота, за новите човешки отношения и за безчовечността на буржоазния социален порядък. Произведенията, създадени от художниците на социалистическата литература, разкриват цялата сложност и динамика на съвременната действителност, те съдържат в себе си и дълбоки размисли за съдбата на човечеството, и ярки образи на хора, проявяващи висока самоотверженост в защита завоеванията на революцията, в труда за общото благо; тия произведения, рисувайки новото, развиващото се, издържало и издържашо сурови изпитания, съдържат огромна революционна енергия.

В своите творчески стремежи социалистическата литература е обърната не само към настоящето и миналото, но и към бъдещето. И бъдещето е открито за нея, открито е за художествени търсения и дела, за активно участие в усъвършенствването на живота и човека, отворено затова, защото социализмът е настоящето и бъдещето на света.

ОКТОМВРИЙСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ И ТВОРЧЕСКИТЕ ПРИНЦИПИ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Академик М. Б. Храпченко — Москва

1

Идеите на социализма намериха отражение в литературата дълго преди Великата октомврийска революция. Техният общ характер, социалните източници, както и формите на въздействие върху художественото творчество бяха не само разнообразни, но често и разнородни. Ако говорим за литературата на XIX век, социалистическите идеи получиха един или друг израз в произведения на Хайне и Г. Веерт, на Юго и Потие, Херцен и Чернишевски, Щедрин и Л. Толстой. Малко по-късно тези идеи привлякоха дълбокото внимание на Р. Ролан, А. Франс, У. Морис, Б. Шоу и много други писатели.

В края на века, в началото на своята творческа дейност (1895 г.), Ромен Ролан убедено изказа мисълта за историческото предназначение на социализма. „Ако все още има — пише той в дневника си — надежда да се избегне гибелта, която заплашва сегашна Европа, нейното общество и нейното изкуство, то тая надежда е в социализма.“¹ Убедеността на Ролан не беше изолирано явление — подобни мисли са изказвали и други художници на словото.

Все по-голямото проникване на социалистическите идеи в световната литература обаче не беше създадо — на определен етап от историческото развитие на обществото — онези качествени особености, които характеризират формираната се социалистическа литература. През XIX век живяха и творяха писатели, вдъхновявани от идеите на социализма, но не съществуваше социалистическа литература като обществено-естетическо явление. И в случая не се касае само до разнородността на социалистическите идеи, което е много съществено, но и до това, че те не се свързваха тясно с обекта на творчеството, който се намираше в центъра на вниманието на тия писатели. За крупните художници на словото на XIX век и в известна степен началото на XX век, които клоняха към социализма, той беше предимно обществен и етичен идеал, по-скоро надежда за бъдещето, отколкото съзидателно явление на съвременността.

Социалистическите идеи се проявиха ясно в онова страстно разобличаване на социалната несправедливост, на коренните устои на собственическото общество, което отличава произведенията на редица писатели от XIX век. Но изобразяването на развиващата се историческа действителност още не включваше в себе си — пък и не можеше да включва — разкриване на нача-

¹ Р. Ролан, *Воспоминания*. М. Художественная литература, 1966, стр. 449.

лата, които водят към социалистическото бъдеще. Трезвият анализ на съвременния живот и позитивният идеал бяха рязко обособени един от друг, устремеността в бъдещето се представяше като прекрасна мечта, утопия.

В този план твърде интересни мисли изказва Салтиков-Шчедрин в писмо до Е. И. Утин. „Когато четох романа на Чернишевски „Какво да се прави?“ — пише той — стигнах до заключение, че неговата грешка се състои в това, че той си поставя прекалено практически идеали. Кой знае, ще бъде ли така!... Ето и Фурие е велик мислител, а цялата приложна част на неговата теория се оказа повече или по-малко несъстоятелна, и остават само неумиращите общи положения. Това ми даде повод да си поставя по-скромна мисия, а именно да спася идеала на свободното изследване като неотнимаемо право на всеки човек и да се обърна към ония съвременни „основи“, в името на които тази свобода на изследване се потъпква. Според моите сили и в рамките на цензурния произвол, направих това в „Благонамерени речи“. Аз се обърнах към семейството, към собствеността, към държавата и дадох да се разбере, че нищо от това вече не съществува.“¹

Споделяйки социалистическите идеи в оня тоен вид, в какъвто те са изразени от основоположниците на утопическия социализъм, Салтиков-Шчедрин ясно видя не само несъгласуваността между идеала и действителността, но и илюзорността на някои предположения и представи за бъдещето. И затова писателят счита, че реалистическата литература по времето, когато той живее, не може да придава първостепенно значение на разкриването на „практическия идеал“. Основната си задача Шчедрин вижда в това — дълбоко да изследва съвременния живот, неговото реално съдържание, да подложи на критика неговите господстващи принципи. И тук „неумиращите общи положения“, утвърждавани от социалистите, изпълняваха своята действена роля.

Социалистическата литература се формира в тясна връзка с развоя на масовото работническо революционно движение, което среща поддръжка в демократическите слоеве на обществото. Тя се развива тогава, когато работническото движение се слива с научния социализъм, когато се разгръща борба не само за реализиране на общодемократическите искания, но и за социалистическото преобразяване на обществото. Важен етап в тая борба е руската революция от 1905 г., в която участваха широки слоеве от народа, революцията, която имаше голям международен резонанс.

По времето, когато социалистическите идеи стават реално ръководство за действие, обединяват около себе си напредничавите революционни сили на обществото, се създават не само предпоставки за развитието на социалистическата литература, но се и формира нейният творчески метод. Не е случайно, че революционното нажежаване на събитията през 1905 г. изигра значителна роля за художественото самоопределение на Горки като основоположник на социалистическия реализъм. Да си спомним в тая връзка неговата „Майка“ и „Врагове“ като явления, утвърдили нови принципи в литературата. Важно е да подчертаем, че към същото време се отнася и теоретическото обосноваване принципите на социалистическата литература, дадено в забележителната статия на В. И. Ленин „Партийна организация и партийна литература“.

Известно е, че пролетарското освободително движение в Русия беше тясно свързано с работническото движение в Западна Европа, с неговата теоретическа мисъл. По силата на редица исторически обстоятелства Русия стана център на противоречията в епохата на империализма. И затова развоят на социалната борба в нашата страна постави в концентриран вид ония проблеми, които имаха извънредно важно жизнено значение за различните страни в

¹ Н. Щ е д р и н, Полн. собр. соч., т. XIX, ГИХЛ, 1939, стр. 185.

света И това пролича доста отчетливо още в периода на революцията от 1905 година.

Руската литература от края на XIX и началото на XX век беше всмуквала дълбоките противоречия, които все по-релефно се открояваха в социалния живот на Русия. Все по-ясно се разкриваха противодействащите течения, поларните явления. Горки като родоначалник на социалистическата литература акумулира в своето творчество стремежите да съедини изкуството с социализма, които отдавна се проявяваха в световната литература. Жив извор, който подхранваше неговите художествени търсения и открития, беше изменилата се действителност, онова ново, което беше привнесено в обществен живот в епохата на практиката на революционното социалистическо движение.

Социалистическото преобразяване на обществото в творчеството на Горки не се представя само като нещо възможно и желано, а като закономерен процес, подготвян от целия ход на живота, от самоотвержената борба на трудовия народ. Благодарение на това не само се разкриват връзките между действителността и „практическият идеал“, но и друг характер придобива художественото обобщаване на живота. Изобразявайки най-различни явления на социалната действителност, подлагайки ги на тънък художествен анализ, Горки подчертава онова, което води към преустройство на живота, носи зародиша на бъдещето.

Горки вижда света в неговото непрестанно и противоречиво движение, той улавя в пъстри изменения зреещите начала на неговото обновление. Писателят беше привличан от активното творчество на живота, което според него представлява истинското призвание на човека. Израз на нов подход към действителността са създадените от Горки в дооктомврийския период образи на хора, които не само не приемат несправедливия порядък на нещата, но и чувствуват в себе си сили да го изменят, да преобразят живота на разумна, справедлива основа.

Героят на „Еснафи“ Нил заявява: „... зная, че животът — е нещо сериозно, но неуредено, че той ще иска за своето уреждане всичките ми сили и способности. Зная и това, че не съм храбрец, а просто честен, здрав човек, и все пак аз казвам: нищо! Ние ще победим!“ Твърдата и страстна увереност в необходимостта от преустройство на света звучи и в думите на Павел Власов, отправени към съдиите, „към господарите на живота“, в думите, които отразяват колективният революционен опит: „Всичко, което вие правите, — е престъпно, защото е насочено към заробване на хората, а нашата дейност освобождава света от призраците и чудовищата, родени от вашата лъжа, злоба и алчност, чудовища, които са напалшили народа. Вие откъснахте човека от живота и го съсипахте, социализмът съединява разрушения от вас свят в едно велико цяло...“

Формиращата се социалистическа литература в Русия и в други страни възприемаше дълбоките творчески импулси, които идваха от засилващото се социалистическо движение, но нейното изграждане не беше и не можеше да бъде спокойно и безметежно. То се извършваше понякога в широко литературно брожение, понякога в разцвет на модернизма и декадентството, в сложните условия на идейно-литературната борба. Безсъмнение, творческите колизии, които се проявиха в тоя период, запазват своето определено значение и до наше време, отразявайки по-широки социални процеси.

2

Навлизането на капиталистическото общество в стадия на империализма е едно от най-важните явления в края на XIX век. То донесе със себе си бурен поток от войни, които големите капиталистически държави трескаво водеха,

предприемайки разделяне и преразпределяне на света и заграбване на много колонии. Заедно с изострянето на международните отношения се стига и до усиляване на класовата борба. Историческата роля на пролетариата, на демократичните обществени слоеве се откроява все по-отчетливо и по-ярко.

Новият етап на общественото развитие се характеризира същевременно и с по-голяма, отколкото преди, противоречивост и заплетеност на социалния живот, значително по-голяма завоалираност на много реални сили, които оказват въздействие върху неговото течение. Тайната, с която е заобиколено „делото“, вътрешният механизъм на обществото, става все по-непроницаема.

Отчуждаването на човека, което Маркс счита една от особеностите на капиталистическото общество, най-силно се откроява в последния период на неговото съществуване. Светът на разюзданото и същевременно лицемерно капиталистическо хищничество става все по-враждебен на човека, на истинските ценности в неговото битие. Стихийно-хаотичното движение на живота, наситено с различни сътресения и катастрофи, нерядко поражда не само настрояване на безпомощност и отчаяние, но и нежелание да се проникне рационално в смисъла на действителността.

Наред с явленията на дълбок идеен кризис, разлагане, наред с апологетиката на колониализма, на култа на безстрашния „цивилизатор“ — в противоречие и стълкновение с тях — се развиват творчески търсения на нови начини и средства за изобразяване на човека и света, които не съвпадат с принципите на формиращата се социалистическа литература. Всичко това трябва да се има предвид при оценяването на литературните направления, появили се в края на миналия и първите десетилетия на XX век, в съприкосновение и борба с които се изгражда и изразява социалистическата литература.

Едно от най-влиятелните направления от това време е символизмът, възникнал като международно литературно явление. При цялата определеност и войнственост на творческите манифести на неговите основоположници и поддръжници той не беше нещо цялостно и единно. В символизма съществуваха отделни, нерядко враждуващи помежду си течения. Към него се присъединяваха и писатели, не винаги отличаващи се с „правоверност“ на своите възгледи.

Интересно е, че сред френските символисти имаше писатели, които споделяха социалистическите идеи. Нерядко талантиливи художници на словото си пробиваха път през мъглата на ирационалните представи, на субективистичните „видения“ и създаваха художествени произведения с голяма естетическа стойност. Този процес се наблюдава в творчеството на Верлен, Рембо и много други писатели-символисти от различни страни. Съществено се отличава от „истинския“ символизъм например творчеството на Верхарен, присъединил се към символистическото движение. Пътят на А. Блок и В. Брюсов, тяхната роля в литературата на символизма и преодоляването на неговите принципи са достатъчно добре известни, за да няма нужда специално да говорим за това.

Но тези обстоятелства и факти съвсем не означават, че символизмът, както и други съпътстващи го или сменили го нереалистични течения, не се е противопоставял на прогресивните, демократически начала и принципи на съвременната литература. Целесъобразно е да отбележим някои много важни идеи и тенденции, изразени в теорията и литературната практика на символизма, особено на руския. Интуитивизмът, ирационализмът — противно на позитивното художествено познание — се утвърждаваха от всеки, който се стремеше теоретически да обоснове символизма. В тясна връзка с това се издигаха и горещо се защитаваха идеята за необходимостта от решително освобождаване на литературата от социалните елементи.

Един от теоретичите на руския символизъм — Елис — с удовлетворение заявява (в 1907 г.), че „най-сетне приключи процесът на диференциране на изкуството от обществеността“.¹ Още по-отчетливо, с полемическа страст тази идея беше изказал Андрей Бели. В статията си „Символизмът и съвременното изкуство“ той пише: „... символизмът прокара рязка граница между политическото убеждение на художника и неговото творчество, за да не може изкуството да ни замъглява областта на икономическата борба, а последната да не убива твореца у художника. Когато ни дразнят с дълбокомисления лозунг за сливане с народа в художественото творчество, все ни се струва, че еднакво искат да ни направят утописти и в областта на политиката, и в областта на естетическата теория.“²

„Областта на икономическата борба“ — вън от съмнение — е полемически псевдоним; става дума за връзката на литературата с обществения, народния живот, за гражданствеността на изкуството. И тук Андрей Бели не оставя никакво съмнение относно своята позиция, която намира постоянна поддръжка в кръга на символистите.

Естествено символистите далеч не винаги са се придържали в рамките на това свое *credo*. Нерядко се наблюдават и отстъпления от него. Така в периода на обществен подем — през 1905 г. — някои руски символисти създават интересни, граждански по своята тематика художествени произведения. Творческата програма не попречи на редица символисти по-късно — по време на Октомврийската социалистическа революция и в следващите години — активно да реагират на обществените събития и да публикуват социално наситени, насочени против революцията и народа произведения. Но преобладаваща тенденция по време на възникването и разцвета на символизма не е толкова отрицанието на социалността в литературата, колкото настойчивото разпространяване на идеята, че гражданствеността е гибелна за изкуството. Това обаче не означаваше отказване от своя светоглед, от своите възгледи за живота.

Съществена черта на символистичната поезия беше култът на индивидуализма в различните му разновидности. „Азът“ е ценен, удивителен, неизчерпаем — характеризира се като нещо, което стои над всичко. „Обичам себе си, като бога“ — пише З. Гипиус. Признаването на „азът“ като единствената истинска ценност на света, съсредоточеността в своя вътрешен живот, отричането от всичко ежедневно — тези мотиви бяха широко разпространени в поезията на символизма.

Ищу мою отраду
В себе, себя любя,
И эту серенаду
Слагаю для себя,

— пише друг поет, непредпазливо отричайки необходимостта да бъде публикувано стихотворението му. Обособяването на личността от света се развива наред с онова разрастване на „азът“, при което той става център на вселената, закривайки със себе си всичко, което съществува в нея. „Да бъде благословено всичко и във всичко — заявява Ф. Сологуб, — защото всичко и във всичко — съм аз и само аз.“ На него принадлежи и известната поетическа формула, която добре отразява „космическите“ настроения на нейния автор: „аз съм бог на тайнствения свят, целият свят съществува само в моите мечти“.

Наред с възпяване радостите на затвореното в себе си съществуване в символистическата поезия ясно и рязко звучаха мотивите на скръбната самотност на човека, фаталната изолираност на хората:

¹ Веси, 1907, № 10, стр. 56.

² Андрей Белый, Луг зеленый. Книга статей. М. 1909, стр. 48.

Бессменно одинокая
Душа грустит всегда.
Душа душе далекая,
Как для звезды — звезда.

Авторът на тези стихове Балмонт нерядко изразява настроения на самотност и в по-напрегната поетическа интонация:

Помогите! Помогите! Я один в ночной тиши.
Целый мир ношу я в сердце, но со мною ни души.

За фаталната изолираност на хората пише и Д. Мережковски, въпреки увлечението му по идеите за религиозно единение:

Чужое сердце — мир чужой,
И нет к нему пути.
В него и любящей душой
Не можем мы войти. . .
В своей тюрьме — в себе самом —
Ты, бедный человек,
В любви и в дружбе, и во всем
Один, один навек!

И като по-нататъшно развитие на мотива за самотността се появява темата за съдбовната предопределеност на човешката съдба, на хората, тема, която намира отражение в произведенията на много символисти.

Мы — плененные звери,
Голосим, как умеем.
Глухо заперты звери,
Мы открыть их не смеем,

— провъзгласява Ф. Сологуб. „Аз“ тук се сменя с „ние“, но това тъкмо трябва да подчертае всеобщото въздействие на съдбата, безсилието на хората пред нея.

Понякога в поезията на символистите се явяват мотиви за преобразяване на света, но и самият свят и неговото преобразяване са представени като чисто субективни, като израз на волята на същия тоя „аз“:

И что мне помешает
Воздвигнуть все миры,
Которых пожелает
Закон моей игры.

Символистите са писали за различни неща; историята обаче е привличала специално вниманието им. В събитията и хората на миналото те твърде често търсеха потвърждение на своите любими идеи за мистическите тайни на човешкото битие.

Но за каквото и да пишеха правоверните символисти — те разглеждаха литературата и изкуството като сфера, не само достъпна за специално посветените, но и предназначена само за избрани. Това положение беше ясно формулирано и развито от видни теоретици на символизма.

Елис, на когото вече се позовахме, в книгата си „Руските символисти“ пише: „Изкуството по същество е дело на малцина и за малцина. Оттук произтича великото достойнство на усамотеността на художника и неговата абсолютна безполезност в утилитарен смисъл.“¹ Чертите и качества на истинското изкуство са получили най-пълнен израз според него в символизма. Същността на символизма, заявява той, „е свободна творческа дейност на висшето познание, неговата форма е неизбежно и винаги аристократична и индивидуалистична. . . Този аристократически индиви-

¹ Элис, Русские символисты, М., 1910, стр. 29.

дуализъм (к. а.—М. Х.) е най-ярък завет на всички без изключение основатели и първи поборници на символизма, намерил най-крупния и най-прекрасния си изразител в лицето на Фридрих Ницше. Аристократическият индивидуализъм е първата и последна заповед на символизма, най-живият от неговите лозунги, най-новата дума от всички казани от него нови думи.¹ Трудно е по-ясно да се охарактеризира един от основните творчески принципи на „истинския“ символизъм.

Някои от символистите, в това число А. Бели, Вяч. Иванов, в стремежа си да придадат на символизма религиозен характер, издигат идеята за църковността, за проповедничеството. Но нито едното, нито другото — от тяхна гледна точка — не променя „избраническата“ същност на символистичното изкуство. В статията „Възход или гибел“ А. Бели смята, че демократизацията на знанията, активното въздействие на демократическите обществени слоеве върху изкуството водят до неговото вулгаризиране и същевременно в противовес на това процес, той посочва „аристократическите дълбини на вечния символизъм“.² От гледна точка на А. Бели „символизмът на Гюте, Данте, Шекспир е аристократичен не само в преносен смисъл, но и в буквален, както била аристократична истинската наука, истинската философия“.³

И Вяч. Иванов подчертава особенния, „жрчески“ характер на символистическото изкуство. Той пише: „Символизмът в новата поезия изглежда първото и смътно възпоминание за езика на жреците и влъхвите, придаващи някога на думите от общонародния език особено, тайнствено значение, открито единствено на тях, по силата на известните единствено на тях съответствия между съкровения свят и границите на общодостъпния опит.“⁴

Идеята за елитността на изкуството е характерна не само за руските символисти и не само за символизма като литературно направление. Белгийският поет Роденбах, клонящ към символизма, заявява: „Изкуството е създадено не за народа. . . За да бъде понятно на народа, то трябва да бъде снижено до равнището на народа.“ Още по-рано аналогични идеи развива Ницше. Ненапрасно символистите така възторжено се изказват за него, за неговите философски възгледи, считайки го свой пряк предшественик. По-късно мисли за неразривната връзка на истинското изкуство със света на „избраниците“ изказа и испанският философ Ортега-и-Гасет, както и много други теоретици на културата и изкуството. „Ще дойде време — пише Ортега-и-Гасет — когато обществото — от политиката до изкуството — по право и по всичката справедливост ще се организира в две редици, в две класи: избанници и обикновени. При това се подчертава, че „новото изкуство е изкуство на привилегированите, дворянство на нервите, аристокрация на инстинкта.“⁵

Идеите за автономност на литературата от общественния живот, идеите за елитност на изкуството в техните различни варианти решително поддържат и съвременните буржоазни теоретици. Истинското изкуство за малцина така или иначе те противопоставят на онази „масова култура“, която в качеството си на много търсена пазарна стока се създава от различни предприятия по печата, киното и т. н. Но в своята значителна и най-активна част „масовата култура“ се създава — а това буржоазните теоретици премълчават — и за духовното развращаване и поробване на обикновените хора, за удовлетворяване на пошлы, ниски вкусове и потребности, които обаче енергично се

¹ Русские символисты. М. 1910, стр. 30.

² Аполлон, 1910, № 11, стр. 2.

³ Пак там.

⁴ Вячеслав Иванов, Борозды и межи. Опыты эстетические и критические. М. 1916, стр. 127.

⁵ Цит. по кн. Ю. М. Давыдов, Искусство и элита. М. Искусство, 1966, 283—5.

поощряват и култивират от господстващите върхушки на капиталистическото общество.

На социалистическата литература са дълбоко чужди както идеите на изкуството за избранници, така и принципите на комерческата „масова култура“. В статията си „Партийна организация и партийна литература“ В. И. Ленин пише: „... ние не искаме да изпаднем и няма да изпаднем в плен на буржоазно-търгашеските литературни отношения. Наред с това той подчертава, че новата свободна литература ще служи не „на скучаещите и страдащи от затлъстяване „горни десет хиляди“, а на милионите и десетки милиони трудещи се, които са цветът на страната, нейната сила, нейното бъдеще.“¹

Осъществяване на високите обществени цели на изкуството или отказване от неговото социално съдържание, връзките на художественото творчество с народа, с неговия живот или изкуство за избранници, ирационално „прозрение“ или художествено изследване на действителността — ето водораздела, който ясно се определи по време на формирането на социалистическата литература между нея и символизма, декадентите и различните антиреалистични литературни течения на XX век. Но и стремителното развитие на социалистическата литература, и широкото разкриване на нейните творчески принципи са неразделно свързани с Великата октомврийска социалистическа революция.

3

Революционният преврат, станал в Русия през октомври 1917 г., коренните промени, които той внесе в обществените отношения, привлякоха на страната на социализма нови слоеве трудещи се не само в нашата страна, но и в много други страни. Октомврийската революция откри пред народите в света реални перспективи за претворяване в живота идеите на научния социализъм. Революционните преобразования в Русия оказаха огромно влияние върху интелигенцията, в това число и художествената, привлякоха за делото на социализма много от нейните видни представители в различните страни. Всичко това означаваше формиране и нарастване на социалистическата култура и литература като крупно международно явление. Революционната вълна, обхвана много страни в света, придаде нов характер на литературния процес. Октомврийската революция откри нов период в историята на световната литература.

Естествено, най-благоприятните условия за успешното развитие на социалистическата литература възникнаха най-напред в нашата страна. Своевременно се проведеха дискусии за съотношението между пролетарската и социалистическата литература. Обаче тези спорове бяха в немалка степен схоластически, защото противопоставянето на пролетарската литература и социалистическата, отразило се в дискусиите през 20-те години, е в самата си основа несъстоятелно. Пролетарската литература не можеше да не бъде социалистическа, макар, разбира се, не всяко произведение, в което са изразени социалистически идеи, да принадлежи на литература, която отразява идейните принципи на научния социализъм. При преценяване на старите спорове трябва да имаме предвид също така обществената функция на новата литература. В Програмата на Комunistическата партия на Съветския съюз е отбелязано: „Осъществявайки историческата мисия на революционен преобразовател на старото общество, работническата класа става изразител не само на своите класови интереси, но и на интересите на всички трудещи се.“

¹ В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 12, стр. 102.

Интензивното развитие, творческата активност на новата литература, родена от Октомври, дължаха много на обстоятелството, че наред с известните майстори, които приветствуваха революцията, в нейните редици в мощен поток се вляха млади талантиливи сили, донесли със себе си богатия опит на народния живот, опита на суровата борба за утвърждаване на революционните завоевания.

Октомврийската революция, социалистическото строителство, изменилото се положение в света необикновено разшириха творческите хоризонти на литературата, поставиха пред писателите в Съветската страна множество големи, нови проблеми, чието осветляване изискваше смели творчески търсения, новаторски решения. Обстоятелството, че развитието на младата съветска литература се извършваше в условията на остра класова и идейна борба, ясно се отрази и на нейната вътрешна структура, специално през 20-те години, и на начина, по който представителите на различни нейни течения осмисляха явленията на новата действителност.

Много важно е да подчертаем, че Октомврийската революция предопредели нови отношения между литературата и читателската аудитория, отношения, които разкриват характерните черти на културата и литературата в епохата на социализма. В началото на сегашния век Ромен Ролан писа: „... вие искате да създадете народно изкуство? Започнете с издигането на народа — народ с достатъчно свободен ум, за да му се наслаждава, народ, който би имал свободно време, народ, който не е смачкан от нуждата, от непрекъснат труд, народ, не оглуял от всякакви суеверия и фанатизъм отдадно и отлаво, народ-господар на своята съдба и победител в борбата, разиграваща се в днешно време“.¹

Ролан без съмнение е прав, че цялостното развитие на народното по своето съдържание, по целия свой характер изкуство на съвременната епоха е тясно свързано с коренното изменение на условията, при които живее народът и с неговото духовно разкрепостяване. Към това следва да се прибави още, че и самото масово движение за социалистическо преобразяване на обществото, което означава освобождение на неговите участници от властта на идеите на господстващата класа, множество предразсъдъци и суеверия, е жив извор за растежа на социалистическото изкуство и литература.

Новите отношения между литературата и читателя възникнаха преди всичко по тая причина, че постепенно се създаде, оформи се масова читателска аудитория. Съветската литература можеше и може да се обръща към многомилионна аудитория затова, защото милиони трудещи се духовно израснаха, станаха зрели читатели благодарение на революционните преобразования на обществото. В първите стъпки на съветската власт след Октомври бяха осъществени мерки, които имаха за цел да приобият широките слоеве трудещи се към всички създадени в миналото богатства на културата и изкуството. И затова мерки от такъв род постоянно се провеждат от Съветската държава и партия като неотменна част на социалистическото културно строителство.

В статията си „Страници от дневник“ В. И. Ленин особено ясно и категорично поставя задачите за широко развитие на народното образование като необходимо условие за издигането на страната, на нейната култура. В. И. Ленин отбелязва, че „никъде народните маси не са заинтересовани така от истинската култура, както у нас; никъде въпросите на тази култура не се поставят така задълбочено и така последователно, както у нас...“² Оттук произтича и настоящата нужда от всемерно разширяване на народното образование и

¹ Р. Ролан, Собр. соч. т. XII, Л. Время, 1932, стр. 101.

² В. И. Ленин, Полн. собр. соч. т. 45, стр. 364.

просвета. В. И. Ленин посочи и необходимостта да се погрижим „да има по-голям брой хора, способни да четат, да бъде по-голям политическият размах на издателствата в бъдеща Русия“.¹

В хода на културната революция, осъществена в нашата страна, бяха успешно решени и трудните проблеми на народното образование, и въпросите на културното строителство. Културната революция означаваше не само подем на общото културно равнище на населението, но и — което е особено важно — формиране, укрепване на социалистическото самосъзнание, нарастване на новата социалистическа култура. Творческите завоевания на съветската литература са твърде важно звено в развитието на тази култура. И ако решаването на проблемите, свързани с ликвидирането на неграмотността, с развой на общото образование, се характеризира със специфични трудности, възникнали вследствие културната изостаналост на Русия до момента на революционния преврат, то принципите на развитието на социалистическата култура и литература в нашата страна разкриват дълбоки закономерности, проявяващи се и в други национални условия.

Новите отношения между читателя и литературата се установиха и вследствие на това, че писателите в Съветската страна търсеха и намериха живи, постоянни контакти с масовата читателска аудитория, отговаряха на нейните духовни интереси; тези нови отношения се установиха и поради това, че съветските писатели със своите произведения активно съдействаха на революционните преобразования, на социалистическото строителство. Процесът на сближението на литературата с читателя, на художественото творчество с народа, не беше прост и еднолинеен и не можеше да бъде такъв по силата на действащите в него много фактори, по силата на своята историческа мащабност.

Трябва да изтъкнем, че взаимодействието, появило се в резултат на връзките на художественото творчество с масовата аудитория, е явление непрекъснато, развиващо се. В него, в това взаимодействие е един от изворите на движението на литературата и поради това естествено е, че на различни етапи от нейното развитие се появяваха и се появяват както общи, така и свои специфически проблеми.

Една от тези важни общи проблеми е съотношението на достъпността, масовостта на литературата и нейното художествено равнище. Постоянните противници на демократизирането на културата, снобите от всякакви категории и видове твърдят, че сближаването на литературата и изкуството с народа неизбежно означава снижаване на тяхното художествено равнище и че принципът на масовостта е несъвместим с висотата на естетическите критерии. Историята на социалистическото — и по-широко — на световното демократическо изкуство решително опровергава тези твърдения. В беседа с Клара Цеткин В. И. Ленин казва, че изкуството „трябва да навлезе в самата дълбочина на широките трудеци се маси. То трябва да бъде понятно на масите и любимо от тях“. И същевременно с това — в същата беседа с Клара Цеткин — В. И. Ленин подчертава, че работниците и селяните „получиха право на истинско велико изкуство“. Широкото народно образование и възпитание подготвят почва за това; върху нея „трябва да израсне новото, великото комунистическо изкуство, което ще създаде форма, съответна на своето съдържание“.

Достъпността на изкуството до широките слоеве трудеци се и неговото високохудожествено равнище според В. И. Ленин не само никак не се обособяват едно от друго, но се и обединяват в единно цяло. Много прозорливо В. И. Ленин характеризира пътя, по който ще тръгне развой на народното, социалистическото изкуство. Съчетанието на достъпността с истинската худо-

¹ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 45, стр. 365.

жественост беше твърде сложна творческа задача, която действено и успешно се решаваше от майсторите на изкуството, решаваше се наред с това и не без противоречия, не без „заблуди“. Тези „заблуди“ се изразяваха, от една страна, в сериозно опростяване на творческите проблеми, наблюдавано в теорията и художествената практика, в следването на изостанали естетически вкусове, нерядко в тяхното култивиране, и от друга — в забравяне на обществените, гражданските принципи на изкуството, в провъзгласяване самоцелността на майсторството, на формата на художествените творби, а също и в различни други явления. Но би било наивно да се мисли, че толкова огромен по своето историческо значение процес на растеж на новото изкуство би могъл да протече без противоречия и грешки.

Историята на светската литература и изкуство познава немалко спорове по въпроса в какво се проявява и трябва да се проявява тяхната масовост, дискусии за критериите на художествеността и т. н. При това големите художници ясно съзнаваха проблемите на изграждането на голямото изкуство на социалистическата епоха. „Нашето изкуство е общонародно — пише А. Толстой. — Означава ли това, че в името на достъпността то трябва да намали или да загуби някои високоестетически или идейни качества? Не, никога.“¹ Признавайки за непоклатими народните извори на светското изкуство, А. Толстой ярко характеризира ролята на художника, неговото високо призвание: „Художникът зове читателя след себе си и в него е много по-силно и по-ярко напрежението на творчеството, когато след него вървят не двеста души, а двеста милиона. Онзи художник, който не призовава, който се опитва, зле разбирайки народността на изкуството, да прави отстъпки за сметка на качеството — той пада. Ще го стъпчат първите редове потребители на изкуството. В нашето изкуство е унищожен разрывът между висотата на изкуството и широтата на неговото потребление.“² Имайки предвид основната тенденция в развитието на светското изкуство, мисълта на А. Толстой за преодоляване на посочения разрыв без съмнение следва да се признае за правилна.

4

Реалното движение на новата литература, нейните огромни творчески завоевания разкриват онай истинска нейна демократичност, която обуславя не само резкия водораздел между нея и литературата, обслужваща господстващите класи в капиталистическото общество, но също разликата между нея и много други литературни течения на съвременната епоха. Съществена особеност на социалистическата литература е следната — народността стана осъзнат художествен принцип на нейните творци. Това намери израз и в позицията на писателите при изследването и художественото обобщение на живота, и в насочването към масовата читателска аудитория.

Като социално и естетическо явление принципите за народността в изкуството и литературата се появиха още в старо време; както е известно, те са претърпели продължителна еволюция, видоизменяйки се в зависимост от обществено-историческите условия. С пълно основание говорим напр. за народността на изтъкнати художници на словото от миналия век — Пушкин, Гогол, Стендал, Дикенс, Юго, Некрасов, Толстой, Чехов и други. Тези художници дълбоко разкриват противоречията и вътрешните тенденции на социалния живот на своето време, показват истинското положение на обществените низини, отразяват — нерядко без сами да осъзнават това — техните чувства,

¹ А. Толстой, Полн. собр. соч., т. 13, М. Гослитиздат, 1949, стр. 173.

² Пак там.

настроения и надежди, като ги предават дори и тогава, когато непосредственото им творческо съприкосновение с народния живот не е било толкова значително и интензивно. В историята на литературата се наблюдават различни прояви на народността.

Особените черти, своеобразието на народността на социалистическата литература — и това е очевидно — са обусловени от обстоятелството, че народните стремежи, чувства, идеи, възплащавани от тая литература, са органически свързани със социализма, с борбата за коренните изменения на социалните отношения, с процесите на строителството на новото общество. Но не само в това се заключава своеобразието на социалистическата народност. Опирайки се на историческата правда на действителността, формирайки духовния, нравствен облик на своите читатели — борци и труженици, новата литература оказва непосредствено и дълбоко влияние върху развоя на живота. Нито в един от предшестващите периоди в историята на световната литература писателите не са се срещали с реални възможности с толкова могъщо въздействие на поетическото слово, на художественото творчество. Нито в един от предшестващите периоди поетическото слово, художественото творчество не срещат толкова значителен по своя диапазон и толкова чувствителен отзвук в сърцата на трудовите хора.

Народността не е само идейна позиция, но и естетическо качество. Горещото желание на писателя да изрази онова, което засяга и вълнува мнозина, искрения му стремеж да отговори на духовните интереси на читателите остават прекрасни намерения дотогава, докато не създаде художествени ценности, които духовно, естетически обогатяват читателската аудитория. Народните принципи на поетическото творчество се проявяват в самия характер, в целия строеж на литературните произведения. И само тогава може да става дума за истинско осъществяване на тия начала, когато се постига идейна, художествена дълбочина, естетическа значимост на художествените творби. Живо, силно, неограничено в тесните временни рамки въздействие върху общественото съзнание оказват ония именно произведения, на които са присъщи тия качества. Ето защо можем да кажем, че народността представлява от себе си сливане на изходния принцип на творчеството с неговите обществено и естетически значими резултати.

Тук е необходимо да отбележим и още една страна на въпроса. Народността на социалистическата литература като цяло, разбира се, не се разпростира механически върху всеки отделен писател, намиращ се в редовете на тая литература. Всеки художник самостоятелно извървява пътя на творческите си търсения, стремейки се да постигне оная обемност на поетическото съдържание, на съвършенство на своите произведения, които предопределят тяхното обществено звучене, тяхната художествена „тежест“. Нерядко обаче може да се наблюдават доста съществени разлики между изходните творчески позиции и онези реални резултати на труда, които са запечатани в литературното произведение. Първостепенно значение тук има безсъмнение силата на таланта, обаче не само тя, но и постоянното усещане пулса на народния живот, на неговите дълбоки процеси, усещане, без което и големият талант повяхва. В разногласието между замисъла на писателя и творбата, която не носи в себе си живите народни начала, нерядко се отразява влиянието на бързопреходни фактори, лъжливи представи, в емоционалната власт на които попада талантливият писател.

От само себе си се разбира, че идейното, художественото качество на литературните произведения, за което говорим във връзка с принципа за народността, не може да се разглежда като явление, ясно и точно обозначено, особено ако се има предвид разнообразието на творческите търсения и завоева-

нятия на отделните писатели. И наред с това не може да се игнорират несъмнените различия в задълбоченото разкриване на жизнената правда, обемността на художествените обобщения, в степента и силата на възпелтаване народните чувства и стремежи, различия, които съществуват и не могат да не съществуват в литературата.

Разглеждайки движението на съвременната съветска литература, както и на всяка друга социалистическа литература, би било, разбира се, неоправдано занимание да определяме сравнително степента на народност в произведенията на различните писатели, неоправдано и ненужно, макар и само заради това, че става дума за процес, в реалното протичане на който се изменят и самите художници, и съотношението на творческите ценности. Но това изобщо не изключва необходимостта от анализиране на обществено-естетическото значение на създадените от писателя творби или оценки — в историческа перспектива — мястото на един или друг голям майстор на словото в общия развой на литературата, оценяване силата на неговите художествени образи, на връзката им с народния живот.

Народността на социалистическата литература се разбира понякога в смисъл, че се намалява ролята на художника. Писателят се разглежда като обикновен посредник на създадени вече настроения, мисли и чувства, като своего рода репродуктор. Ние вече приведохме думите на А. Толстой за отношенията между художника и „потребителя“ на неговото изкуство. Несъмнено, художникът само тогава действено изпълнява своята обществена роля, когато накара хората по новому да погледнат на жизнените явления, да видят и да почувствуват и онова, което преди не са видели и почувствували.

Идеята за принижаване ролята на художника в социалистическото изкуство така или иначе поддържат всякакъв род вулгаризатори, оказващи се понякога в неволно съседство с буржоазните пропагандисти. Произведения с истинско народно звучене създават писатели с голям талант и ярка творческа индивидуалност. Именно те обогатяват социалистическата литература с художествени ценности от световно значение. Нейната народност се разкрива в творческите постижения на самобитни, оригинални художници на словото, дълбоко предани на революцията, на народа, на социализма.

На тази основа възниква и се развива партийността на социалистическата литература. Най-важната особеност на принципа за партийност е, че писателят открито застава в защита на социализма, на историческото дело на работническата класа, на народа, дело, осъществявано под ръководството на Комунистическата партия. На аполитичността — мнимата и реалната — на рафинираното естетство, възпяването преимуществата на капиталистическия начин на живот, на всичко, което изповядват и проповядват буржоазните писатели от различен тип, социалистическата литература противопоставя активната и последователна привързаност към идеалите на комунизма. Ленинският принцип за партийност на социалистическата литература органически се съчетава с принципа за народност, представлява негово по-нататъшно развитие. Трябва да се признае за правилна мисълта, че комунистическата партийност е висша форма на народността.

Отрицателите на социалистическата литература се опитват да докажат, че партийността е чужда на свободното художествено творчество, че тя се привнася отвън и става негова спирачка. Обаче добре е известно, че не е съществувало и не съществува истинско художествено творчество извън идеите и че великите идеи са крилите на това творчество. А принципите на комунизма са великите идеи на съвременността. Комунистическата партийност е съдържание на художественото творчество не затова, че се привнася отстрана, а затова, че стана дълбоко лично убеждение на писателите, тяхна творческа

мисъл, техен емоционален патос. Тя влиза в индивидуалния мир на художника в качеството на негова неотменна особеност, която формира неговите замисли и творчески планове.

Някои критици разглеждат партийността като дейно участие на писателя в обществено-историческото движение.¹ Колкото и съществено да е това участие, такова разбиране за партийността на литературата измества обаче на втори план нейното значение като движещо начало на творчеството.

Най-малко от всичко партийността на литературата може да се сближава или отъждествява с политическата декларативност, с хубави разсъждения по повод на едни или други обществени явления.

Партийността намира израз в онези творчески идеи, които помагат дълбоко и по-ярко да се осветли социалният смисъл на явленията от съвременната действителност, борбата на обществените сили, на класите, да се покаже ръстът на комунистическите принципи на живот. Релефно партийността се проявява в художествения анализ на социалните процеси, в образното въздействие на различни страни от действителността. Партийността, както е известно, не само не се противопоставя на обективността, но позволява с най-голяма пълнота да се разкрият тенденциите на социалния живот. В нейното художествено изследване се проявяват убедената защита, пламенното утвърждаване принципите на комунизма.

Всичко това — в индивидуалния облик на всеки писател — се разкрива в поемите на Маяковски „Хорошо!“ и „Владимир Илич Ленин“, в „Тихия Дон“ и „Разораната целина“ на Шолохов, в „Железния поток“ на Серафимович, в романа „Как се каляваше стоманата“ на Островски, в „Навъсено утро“ на А. Толстой, „Млада гвардия“ на Фадеев и много други произведения. И в тях винаги — било в пряка или опосредствувана форма — се чувства неразривната връзка с Великия Октомври — безсмъртният пример на самоотвержената борба за победата на идеите на научния комунизъм.

Без да си поставям задача цялостно да разгледам основните черти и страни на народността, на партийността на социалистическата литература, както и други нейни творчески принципи, ограничавайки се само с отделни мисли, считам за необходимо същевременно да се спра и на някои „съпътстващи“ дадената тема въпроси.

При общата характеристика на съветската литература обикновено правилно се посочва нейното голямо творческо разнообразие, различieto на индивидуалните стилове, жанрове и т. н. Но това разнообразие не е нещо затворено в себе си. Ако ни е позволено да се изразим така — то е отправено към читателската аудитория. При оценката на духовните, естетически интереси на самите читатели господствува унификаторският подход. До последно време масовият читател обикновено се разглеждаше, пък и сега в повечето случаи се разглежда като нещо единно, цялостно и същевременно по същество в достатъчна степен аморфно. Представите за едноцветната цялостност, неразчлененост на широката читателска аудитория решително не съответствуват на действителността.

Морално-политическото единство на съветския народ не изключва, а напротив, предполага разнообразие на културните и естетически интереси. И то нараства паралелно с увеличаването на материалното благосъстояние на страната, с развитието богатствата на самата култура и творческите заложби на личността. Оттук произлиза и диференциацията на вкусовете, на естетическите потребности на читателската аудитория, диференциацията, която

¹ Вж. книгата на И. В. Волков, *Партийность искусства*, М., Искусство, 1966.

не винаги е в пряка зависимост от това, което литературата издига в един или друг период от своето развитие.

Различieto на вкусовете и естетическите потребности не означава, първо, обособяване на едни или други слоеве читатели едни от други, защото тук няма и не може да има каквито и да било рязко обозначени и неизменни граници. Често тези граници се заличават и това се дължи на литературните произведения, които увличат хора с най-различни вкусове. Второ, диференциацията на вкусовете и естетическите потребности не предполага, че непременно едни от тях са по-хубави, а други — по-лоши; те са различни, а това изобщо не изключва съществуването и на неразвити, лоши вкусове.

Всичко това позволява да се внесе голяма яснота и определеност в разсмислите както за връзките на литературата като цяло с читателите, така и при възприемане творчеството на отделни писатели, на отделни крупни произведения. Скептическите или отрицателни отзиви, даже когато са многобройни, сами по себе си не свидетелствуват, че художественото произведение „не е стигнало“ до читателската аудитория. То може да бъде активно възприето от достатъчно широк кръг читатели и да остави равнодушни или дори да предизвика отрицателна реакция у други негови „потребители“. Както и големият успех, разбира се, далеч не винаги показва, че художественото произведение е развълнувало дълбоко различни читателски кръгове.

Ясната представа за диференциацията на естетическите вкусове и потребности дава възможност по-действено да се решат новите проблеми на масовото естетическо възпитание. В Програмата на Комунистическата партия на Съветския съюз се посочва необходимостта от постоянна грижа на партията за „формирането на високи художествени вкусове у народа“. И това същевременно означава големи идейни и художествени изисквания към изкуството и литературата.

Нерядко в тая връзка се поставя въпросът за съотношението на народността и популярността на литературните произведения и тия на изкуството. Очевидно е, че няма основание да се говори за тяхното пълно съвпадане. Известни са немалко факти, когато произведения, лишени от що-годе значителни достойнства или просто слаби в идейно и художествено отношение — по силата на едни или други обстоятелства — стават доста популярни. Но известни са и такива явления, когато произведения, дълбоки по своето съдържание, отличаващи се с големи художествени качества, далеч не винаги си завоюват широко признание. Може би това особено силно се чувства в областта на музиката.

И тук, разбира се, не можем да се ограничим с обикновено позоваване на диференциацията на естетическите вкусове. Нужно е да се вземе под внимание ролята на различни причини и фактори. Преди всичко взаимодействието между общественото съзнание и изкуството, литературата не трябва да се разглежда в духа на постоянна и пълна хармония. Понякога новопоявили се духовни, естетически потребности не намират — поне за определено време — дълбок отклик и удовлетворение в това, което създават в даден период литературата и изкуството. В тези случаи и естетическият сурогат, имитацията на истинското изкуство могат да предизвикат и понякога предизвикват голям интерес и положително, а понякога възторжено отношение на едни или други кръгове читатели, зрители, слушатели. С такъв род явления тясно се свързва и преднамерената експлоатация на живите, естествени чувства и настроения на читатели и зрители от създателите на разни посредствени произведения, понякога със сензационен характер.

Известно е, че с течение на времето се изменя не само съдържанието на изкуството, но и неговите изразни и изобразителни средства, неговият „език“.

Търсения на нови възможности за образно разкриване на живота, на вътрешния мир на човека, търсения на нови средства за художествен израз довеждат понякога и народни по източниците на своето творчество талантиви художници до създаването на произведения, изобразителният „език“ на които се усвоява от широката аудитория слушатели, читатели и зрители не веднага, а постепенно. И това само по себе си, естествено, съвсем не понижава обществената, художествената ценност на произведенията на такива майстори на изкуството, защото ценността, както и достъпността изобщо не са равнозначни на лекото усвояване. Може обаче да се отбележат и немалко такива случаи, когато новият изобразителен „език“ сравнително бързо си завоюва широко признание. Да си припомним например как бяха възприети от зрителите филмите на Айзенщайн „Броненосецът „Потемкин“, „Октомври“, филмите на Довженко „Арсенал“, „Земя“, „Иван“, някои филми на Пудовкин и др.

За да се обясни вярно бързият успех на някои явления в литературата и изкуството, и продължителното, понякога трудно усвояване на други, трябва да имаме предвид онова неумолимо изпитание на времето, на което са подложени много ценности, в това число и естетическите. То — това изпитание — еднакво се разпростира върху творчеството на художниците от различни направления с тая само разлика, че едни произведения го издържат напълно, други — отчасти, а трети изобщо не го издържат. Промените в оценката както на отделни произведения, така и на творчеството на различни писатели в продължение на времето е закономерен исторически процес. И, разбира се, да се отнасят тия изменения само за сметка на нови обстоятелства, особени събития, повлияли върху творческата съдка на различни художници, е неправомерно. И затова — най-същественото — историческата проверка удържат тъкмо произведенията, които са дълбоко свързани с живота на народа, с неговите стремежи, изпълнени са с идейна, художествена значимост. Това само потвърждава мисълта, че народността е съчетание на идейните позиции с естетическото качество.

5

Литературните явления в своята социално-естетическа определеност възникват тогава, когато от тях се почувствува обществена потребност. Това в пълна мяра се отнася и до социалистическия реализъм като ново направление в световната литература. Същността на въпроса се състои не само в обстоятелството, че към началото на XX век назряха литературни предпоставки за неговото формиране, но и поради това, че движението на живота, на обществото създаде необходимите условия за неговото появяване. И каквото и да говорят противниците на социалистическия реализъм за неговия волунтаристичен характер, за неговата изкуственост — всичко това пред лицето на реалните факти се оказва съвсем несъстоятелно.

Възникнал в атмосферата на мощно обществено движение, в навечерието на Октомври, социалистическият реализъм се развива след това в тясно единство с практиката на социалистическите преобразования, с нарастването на работническото революционно движение в капиталистическите страни. Обаче при това не трябва да се опростява и самият развоен процес на социалистическия реализъм, и пътищата за усвояването му в различните литератури. Знае се, че на пролетарската литература от периода на гражданската война в нашата страна беше присъщ преди всичко патосът на революционната романтика. Социалистическите, революционните настроения и идеи например в чешката, полската литература от 30-те години, намериха възплъщение в поетическите форми на така нареченото авангардистко изкуство и т. н. Всичко

това се дължи на особеностите на конкретно-историческата обстановка, в която възникнаха тези литературни явления.

Свидетелствайки за различните форми на отражение на социалистическите идеи в литературата, тези факти, естествено, съвсем не намаляват значението на социалистическия реализъм, неговата огромна роля в съвременния литературен процес. Още повече, че наред с тия и други аналогични явления се извършиха и се извършват процеси на все по-голямо изявяване възможностите на социалистическия реализъм и все по-активното му въздействие върху творчеството на писатели от различни страни.

Характерно е, че по времето, когато съветската литература след гражданската война се насочи към задълбочено осмисляне на събитията, непосредствено свързани с Октомврийската революция и борбата на народа за своите права, към осмисляне на промените, които се извършиха не само в обществените отношения, но и в духовния мир на човека — тя застана на пътя на социалистическия реализъм, действено усвоявайки неговите творчески принципи. И усвояването не означаваше следване на готови образци. Усвояването означаваше развитие, както и последното беше неотделимо от усвояването. И едното, и другото се появиха преди всичко като резултат от внимателното изследване на новата действителност, от сближаването на литературата, на художниците с живота на народа. Вън от всякакво съмнение е, че голяма роля изигра творческия опит на Горки, както и неговите живи връзки с много млади съветски писатели.

Няма нищо чудно в това, че усвояването и развитието на творческите принципи на социалистическия реализъм протичаха при сложни условия. Сред интелигенцията изцяло и по-специално сред художествената интелигенция по времето, когато се решаваше въпросът „кой-кого“, имаше немало хора, заели скептически изчаквателна позиция по отношение на новия социалистически строй, такива, които съвсем не приемаха революционните промени. Тези кръгове активно се стремяха да предизвикат недоверие към новите пътища на младата съветска литература. Значителни трудности създаде вулгаризаторството на РАПП при решаването на творческите проблеми, неговите негативни оценки за произведенията на редица талантливи съветски писатели. Самата действителност от онова време показваше преплитане на разнородни елементи, неотклонно движение напред и остра съпротива на това движение.

Сложността на художественото осмисляне и обобщаване на бързо изменящия се, изграждащ се живот принуждаваше с особена сила да се усещат смелите творчески търсения на младата съветска литература, ония истински заоежителни успехи, които тя постигна още в първите етапи на своето съществуване. Да си спомним „Разгром“ на Фадеев, „Железният поток“ на Серафимович, поемите „Владимир Илич Ленин“ и „Хорошо!“ на Маяковски, „Борсуките“ на Леонов, „Градове и години“ на Федин, партизанските повести на Вс. Иванов, „Севастопол“ на Малишкин, „Виринея“ на Сейфулина, „Чапаев“ на Фурманов, първия том на „Тихия Дон“ на Шолохов, „Цимент“ на Гладков, „Любов Яровая“ на Тренъов и други произведения. Творческите завоевания на съветската литература от 20-те години бяха продължени и умножени през 30-те години и в следващия период на нейното развитие. Въз основа на сближаването с народа и социалистическата действителност се изгради вътрешното единство на съветската литература. Социалистическият реализъм се формира в нея, преди да бъдат теоретически определени неговите основни творчески принципи.

Наред с това нужно е да отбележим голямото значение на Първия конгрес на съветските писатели, който помогна да се консолидират силите на талант-

ливите литератори, да се сплотят, за да съдействуват на социалистическото строителство. Важното значение на конгреса се състоеше в това, че на него за пръв път бяха формулирани основните творчески принципи на социалистическия реализъм. Първият конгрес на съветските писатели предизвика широк отклик и извън границите на нашата страна; безсъмнение той допринесе за идейното, творческото самоопределение и обединение на прогресивните художници в редица страни.

Дълбоко плодотворното развитие и укрепване на социалистическия реализъм е обусловено от обстоятелството, че той в най-висока степен отговаряше и отговаря на духовните и естетически интереси на новата историческа епоха, на новото общество, от обстоятелството, че той се опира на най-добрите постижения на предшествуващата художествена култура. Социалният свят не може да се преустрои из основи, без да се познава вътрешното движение на тоя свят, неговите противоречия, без да се анализира целият опит на революционната борба, без да се осъзнава по какви пътища се движат новите социални отношения, какви препятствия и трудности трябва да се преодоляват. Стремешът в процеса на преобразяването на обществото да се формира новият човек, с неговата социалистическа етика, с неговото чувствително възприемане на прекрасното и безобразното, възвишеното и долното е невъзможен, без да се разкрие в цялата му пълнота духовният мир на хората, които строят социализма. Всички тези и много други проблеми се намираха и се намират в центъра на вниманието на писателите социалистически реалисти.

Понякога ни се сърдят, че нямаме изчерпващо, завършено определение на социалистическия реализъм, определение, което да обхваща най-разнообразните негови форми и прояви. Но, първо, основните принципи на социалистическия реализъм като творчески метод са вече характеризирани от колективните усилия на писатели и критици, а второ — да се стремим към изчерпателни и завършени формули, означава да смятаме, че в социалистическия реализъм, в неговите особености и свойства не стават и не ще станат никакви промени. Това именно е заблудението, което поражда търсене на „окончателни“ определения.

Ако се имат предвид характерните черти на социалистическия реализъм като ново явление в световната литература, то тези черти нееднократно и съдържателно се осветляваха не само от критиците, но и от самите писатели. Бих искал да припомня изказванията на трима големи и различни по своя творчески облик писатели, изказвания, които са много интересни и по своето значение, и по общото, което съдържат в подхода си към голямата тема, разкрита в тях. Тези писатели са Горки, Арагон и Шолохов.

„Социалистическият реализъм — отбелязва Горки в писмо до Щербаков — е насочен към борба с преживелиците на „стария свят“, с неговото разложително влияние — към изкореняване на това влияние. Но главната му задача се свежда до възбуждане на социалистически, революционен светоглед, светоусещане“.¹ По-рано, в статията си „Социалистическият реализъм“ Горки посочи необходимостта за писателя да развива у себе си уменията да гледа на миналото „от висотата на сегашните ни постижения, от висотата на великите цели на бъдещето. Тази висока гледна точка трябва да буди и ще буди онзи горд, радостен патос, който ще придаде на литературата ни нов тон, ще ѝ помогне да създаде нови форми, ще създаде необходимото ни ново направление — социалистическия реализъм, който — от само себе си се разбира — може да бъде създаден само въз основа на фактите от социалистическия опит“.² Тук следва да се прибави и широко известното положение на

¹ М. Горький, Собр. сч. в 30-ти тома, т. 30, М. 1955, стр. 382.

² М. Горький о литературе, М. Советский писатель, 1953, стр. 614.

Горки, че социалистическият реализъм „утвърждава битието като деяние, като творчество“.

Разглеждайки тези изказвания на Горки в тяхното вътрешно единство, трябва да кажем, че писателят неизменно подчертава обществената, естетическата активност на социалистическия реализъм както в неговото отношение към мерзостите на миналото, така и в творческото изграждане на новото. Тези две страни според Горки не могат да бъдат разединени или противопоставени една на друга. Но главното внимание на литературата на социалистическия реализъм не може да не привлече към себе си новото му формиране и израстване. Писателят счита за несъмнено, че развоят на новата литература се основава на социалистическия опит, стимулира се от него. Високата гледна точка, обусловена и от социалистическия опит, и от великите цели на бъдещето, по убеждение на Горки, съставлява неотменна особеност на социалистическия реализъм, негов вътрешен творчески ориентир.

С идеите на Горки за активния, действителен характер на социалистическия реализъм са много близки ценните мисли на Арагон за новото направление в световното изкуство. „Стигнахме това положение — казва Арагон — когато простото обяснение на света не удовлетворява човека, когато човекът започна да преобразява света и поради това пред изкуството на нашето време възникна напълно естественото изискване да се окаже в диапазона на това основно решение, и неговият реализъм престана да е чисто описателен, той влезе в битката за преобразяване на света. Това именно се нарича с о ц и а л и с т и ч е с к и р е а л и з м . . . Да се опитваме днес под наименованието реализъм да развиваме изкуство, лишено от света на социализма — значи да отречем тоя свят, да отречем социализма като нов етап в развитието на човечеството.“¹ Ясната и отчетлива характеристика на Арагон, че социалистическият реализъм е изкуство, което води борба за преустройство на социалния свят, посочва и изворите на това изкуство, и неговата творческа целеустременост. Мисълта на Арагон е плодотворна и в това отношение, че дава възможност по-ярко да се определят особеностите на социалистическия реализъм като международно явление.

Живата връзка на социалистическия реализъм с историческата действителност на нашия век, с борбата за прогреса на човечеството изразително показва Шолохов в речта си в Стокхолм по случай връчването му на Нобеловата премия. „Сега — каза той — често говорят за така наречения авангард, разбирайки под това твърде модните опити предимно в областта на формата. Според мен, истински авангард са ония художници, които разкриват в своите произведения новото съдържание, определящо чертите на живот на нашия век. . . Говоря за реализма, който носи идеята за обновяване на живота, преобразяването му за благо на човека. Говоря за такъв реализъм, разбира се, който сега наричаме социалистически. Неговото своеобразие е в това, че той изразява светоглед, който не приема нито съзерцателността, нито бягството от действителността, който зове на борба за прогрес на човечеството, който дава възможност да се постигнат цели, близки на милиони хора, да им освети пътя на борбата“.¹ Подчертавайки новаторството на писателите социалистически реалисти, Шолохов вижда заслугата им в разкриване господстващите начала на социалната действителност на сегашната епоха, в активното обновяване на живота за благо на хората. Социалистическият реализъм и комунистическият светоглед — според писателя — са неразделни. Силата на со-

¹ В защита мира, 1958, май, стр. 17.

² Правда от 11 декември 1965 г.